

РОЗДІЛ 8. ТЕОРІЯ НАВЧАННЯ

ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

PEDAGOGICAL TOOLS FOR THE FORMATION OF THE NATIONAL IDENTITY OF JUNIOR SCHOOL AGE CHILDREN

У статті представлено ефективні педагогічні засоби та розкрито їх значення у формуванні національної ідентичності дітей молодшого шкільного віку.

В результаті аналізу психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження та практики навчання молодших школярів встановлено, що проблема формування національної ідентичності у сучасних умовах набула особливої актуальності.

З'ясовано, що формування ідентичності дітей молодшого шкільного віку є динамічним процесом, який дозволяє особистості самоідентифікуватися та усвідомити своє місце в певній соціальній групі. Результатом формування ідентичності дітей молодшого шкільного віку є інтегровані уявлення дитини про себе відносно інших людей та оточуючого середовища; сформованість національної культури, мови, національного світогляду, патріотизму, моральних і громадянських цінностей.

Констатовано, що формування національної ідентичності дітей молодшого шкільного віку потрібно здійснювати засобами, які є для них зрозумілими і доступними, як то: народознавство, фольклор, мистецтво, традиції і обряди, природа свого краю, рідна мова, література та історія.

Важливим традиційним засобом національно-патріотичного виховання молодших школярів є вивчення історії символіки свого народу.

Особливе місце в формуванні національної ідентичності належить різним видам мистецтва. Засобами мистецтва, які супроводжують сприймання молодших школярів почуттями, емоціями, переживаннями формуються пошана до національної і світової мистецької спадщини, вміння взаємодіяти з природним і соціокультурним середовищем, комунікувати та усвідомлювати своє «Я».

Доведено, що провідним засобом формування національної ідентичності молодших школярів і найважливішою сферою впливу на їх національну свідомість є українська мова, через яку особистість ще змалечку вбирає свою ідентичність.

Подальших наукових розвідок потребує питання визначення змістових і процесуальних умов, які б дозволяли ефективно застосовувати систему педагогічних засобів для формування національної ідентичності в освітньому процесі основної школи.

Ключові слова: педагогічні засоби, національна самосвідомість, патріотичні цін-

ності, національна ідентичність, діти молодшого шкільного віку, Нова українська школа.

The article presents effective pedagogical tools and reveals their importance in the formation of the national identity of children of junior school age.

As a result of the analysis of psychological and pedagogical literature on the problem of research and practice of teaching junior schoolchildren, it is established that the problem of national identity formation in modern conditions has become particularly relevant.

It is found that identity formation in children of junior school age is a dynamic process that allows an individual to identify and realize himself in a certain social group. The result of the identity formation in children of primary school age is the child's integrated ideas about himself in relation to other people and the surrounding environment; formation of national culture, language, national outlook, patriotism, moral and civic values.

It is established that formation of the national identity of children of primary school age should be carried out by means that are understandable and accessible to them, such as: ethnology, folklore, art, traditions and rituals, the nature of their region, their native language, literature and history.

Studying the history of the symbols of one's people is an important traditional tool of national-patriotic education of junior schoolchildren.

A special place in the formation of national identity belongs to various types of art. With the means of art, which accompany the perception of junior schoolchildren with feelings, emotions, experiences, respect for the national and world artistic heritage, the ability to interact with the natural and socio-cultural environment, to communicate and to be aware of one's "self" is formed.

It has been proved that the leading means of forming the national identity of junior schoolchildren and the most important sphere of influence on their national consciousness is the Ukrainian language, through which a person absorbs his identity from an early age.

The issue of revealing content and procedural conditions that would allow effective use of the system of pedagogical tools for the formation of national identity in the educational process of the basic school requires further scientific research.

Key words: pedagogical tools, national self-awareness, patriotic values, national identity, children of junior school age, New Ukrainian School.

УДК 373.3.015.31:172.15]:37.091.3
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/73.52>

Кондратюк С.М.,

канд. пед. наук, професор,
директор
Навчально-наукового Інституту педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Парфілова С.Л.,

канд. пед. наук,
доцент кафедри дошкільної і початкової освіти
Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Шаповалова О.В.,

канд. пед. наук,
доцент кафедри дошкільної і початкової освіти
Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Замотайло Л.М.,

студентка II курсу магістратури
Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Постановка проблеми. Надзвичайно гостро проблема національної ідентичності, яка викликана процесами швидкоплинних соціальних змін, постає

перед Україною сьогодні і зумовлена необхідністю усвідомлення та засвоєння учнями національно-культурних, історичних, патріотичних цінностей.

Освітні заклади сьогодні повинні стати осередком формування національної ідентичності на основі цінностей українського народу, які мають єднати не лише український етнос, а й увібрати в себе інтереси всієї нації. Зважаючи на те, що в Україні не існує єдиного проекту з формування національної ідентичності школярів, це питання є проблемою державної ваги і національної безпеки з огляду на події сьогодення, які підтверджують його актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми оптимізації розвитку національної ідентичності та національної самосвідомості підрастаючого покоління активно розроблялися науковцями І. Бехом, А. Богуш, В. Дубінським, П. Кононенком, С. Копиловим, О. Савченко, О. Пометун, П. Щербанем. Особливості формування національної ідентичності представлено в роботах С. Веселовського, І. Вільчинської, Г. Лозко, Л. Нагорної, Т. Потапчук. Наскрізною лінією їх досліджень виступає ідея формування особистості на основі духовних і моральних цінностей, які в процесі ідентифікації (перетворення) під різними соціальними впливами переходять у національну ідентичність.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Нові підходи до формування ідентичності дітей молодшого шкільного віку вимагають від учителя не тільки фахових теоретичних знань, а й обізнаності з української історичної і культурної спадщини, складних етнічних явищ.

Мета статті – визначити та охарактеризувати педагогічні засоби для ефективного формування національної ідентичності дітей молодшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проаналізувавши наукові дослідження І. Беґа, Н. Лазаровича, Г. Ситник, С. Максименко, М. Поповича встановлено, що поняття «національна ідентичність» є складною категорією, розуміння якої залежить від пізнання себе, а саме, до якої групи людей та за якими ознаками ідентифікує себе особистість; від національних світоглядних позицій, поглядів і переконань; від розуміння і залучення до глибинних пластів національної культури і духовності. Українська національна ідентичність визначається співвіднесенням особистості з українською державою, українською спільнотою, українською культурою, історією та традиціями.

Незважаючи на те, що єдності поглядів у визначенні сутності національної ідентичності до цього часу немає, більшість науковців одностайні в думці, що формування особистості «завжди відбувається в соціокультурному просторі життя рідного народу, який має власну історію і культуру, свій менталітет та цінності, тому ці чинники потрібно враховувати в складному процесі виховання особистості, особливо в молодшому шкільному віці» [2, с. 24].

Під формуванням особистості І. Бех розуміє «становлення людини як соціальної істоти внаслідок впливу середовища і виховання на внутрішні сили розвитку, яке відбувається також у процесі розвитку її інтересів, потреб» [2].

З аналізу наукових доробок з'ясовано, що національна ідентичність дітей молодшого шкільного віку визначається не тільки приналежністю до певної держави, великою любов'ю до України, до її громадян, гордістю за минуле і теперішнє, вірою в майбутнє, готовністю захищати національні інтереси, а й від пізнання себе, до чого особистість повинна прагнути все життя, аналізуючи свої вчинки та якості.

Національна ідентичність дітей молодшого шкільного віку формується як сукупність ідентифікацій, в результаті яких з'являються особистісні якості, риси характеру, особливості поведінки. На думку Г. Касьянова, національна ідентичність містить у собі певну сукупність елементів (ідентитетів) або характеристик, які потрібно сформулювати у шкільному віці [7]. Що стосується формування національної ідентичності молодших школярів, для яких політичні та економічні процеси суспільства є часто незрозумілими, науковці рекомендують формування національної ідентичності розпочинати із засвоєння національно-культурних цінностей українського народу, історичної правди, національної пам'яті, патріотизму і включення особистості в державне життя, – про що зазначається в Концепції Нової української школи. На думку О. Струкевич, Нова українська школа покликана формувати випусників-патріотів, «і саме тема патріотизму безпосередньо пов'язана з українською ідентичністю» [14].

Таким чином, формування ідентичності дітей молодшого шкільного віку – це динамічний процес у глобалізованому просторі, який дозволяє особистості самоідентифікуватися та усвідомити своє місце в певній соціальній групі. Результатом формування національної ідентичності дітей молодшого шкільного віку є інтегровані уявлення дитини про себе відносно інших людей та оточуючого середовища; сформованість національної культури, мови, національного світогляду, патріотизму, моральних і громадянських цінностей.

Переорієнтація освіти, головною метою якої виступає формування національної ідентичності, що поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально неповторного під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, спонукала науковців і педагогів до пошуку сучасних засобів, які відтворюють правдиві історії з життя українського народу, культурні традиції, ідеали та національну гідність українців, патріотизм та самосвідомість. Сутність і роль педагогічних засобів для формування національної ідентичності дітей молодшого шкільного віку розкрито в наукових

працях З. Антонюка, Г. Білавич, О. Довгого, В. Демченка, С. Долецької, С. Косянчук, Л. Ходанич. Науковці до основних засобів відносять фольклор, історичні події, культурну спадщину українського народу, участь учнів у соціальних проєктах, рідну мову. Процес формування національної ідентичності, як стверджує Р. Поліщук, – «охоплює засоби, за допомогою яких людина ідентифікує, оцінює і відбирає цінності, цілі та переконання, які згодом стануть елементами її ідентичності» [12].

У контексті нашого дослідження під педагогічними засобами розуміємо «матеріальні об'єкти і предмети духовної культури, що призначаються для організації і здійснення педагогічного процесу і виконують функції розвитку учнів; предметна підтримка педагогічного процесу, а також різноманітна діяльність, до якої включаються вихованці: праця, гра, учіння, спілкування, пізнання» [5]. Ґрунтовно розкрито підходи до формування національної ідентичності молодших школярів у наукових доробках Г. Ващенко, І. Огієнка, О. Потєбні, С. Русової, В. Сухомлинського, які значну увагу приділяли любові до своєї країни, рідної мови, поваги до історичного минулого держави різними засобами, зазначаючи, що діти молодшого шкільного віку тяжіють до знань історії свого роду, міста чи села; виражають власне емоційне ставлення до природи рідного краю, його культури; усвідомлюють свою значимість у житті родини, класу, школи; намагаються дотримуватись усталених моральних норм і правил в соціумі [4; 11; 15].

Вважаємо, що формування національної ідентичності дітей молодшого шкільного віку потрібно здійснювати засобами, які є для них зрозумілими і доступними. Таким виступає культурно-духовна спадщина українського народу, яка представлена народознавством, фольклором, мистецтвом, традиціями і обрядами, природою свого краю, рідною мовою, літературою та історією.

У державних документах зазначено, що «важливим аспектом організації навчально-виховного процесу в сучасній школі є виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу та інших народів і націй» [6]. Цю ідею підтверджують науковці Т. Алексеєнко, І. Бех, Л. Буніна, зазначаючи, що в освітньому процесі початкової школи важливо з перших днів навчання закладати основи ріднознавства, адже це перша сходинка до пізнання своєї Батьківщини. На думку І. Беґа, «головну роль у формуванні моральних цінностей відіграє сім'я, яка є первинним осередком духовного і морального виховання, загальнолюдською цінністю» [1]. На етапі сімейного виховання відбувається формування почуття любові – це, зокрема, любов дитини до себе, яка проявляється у відчутті себе потрібним іншим; любов до батьків, яка базується

на родинних почуттях і формується через значущість досвіду сімейного життя старших поколінь, батьківського авторитету, бажання брати приклад з батьків» [2].

Звичаї, традиції та обряди виступають важливим педагогічним засобом формування національної ідентичності молодших школярів, адже є результатом виховних зусиль народу протягом тисячоліть і несуть у собі духовні та моральні цінності українців. Змістова лінія програми «Моя культурна спадщина» дає змогу учням «усвідомити вкоріненість у національну, а також рідну за етнічним походженням культуру, власну належність до європейської цивілізації» [16]. А. Богуш надавала особливе педагогічне значення народним традиціям і звичаям в тому, що вони є незамінним виховним засобом, через які кожен народ відтворює себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію своїх дітей.

Різні засоби формування особистості розроблялися науковцями І. Бехом, А. Богуш, П. Кононенко, О. Савченко, О. Пометун, П. Щербанем, які вивчали умови формування духовно-моральних цінностей і якостей засобами краєзнавства. Цінний досвід упровадження краєзнавчого матеріалу накопичений в доробках педагогів минулого і сучасності (В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, Л. Волков, М. Костиця, В. Обозний). Як зазначають науковці, у краєзнавстві розкриваються витоки етнічної культури кожного регіону, що є основою формування національних рис особистості.

Сьогодні краєзнавству належить відповідальна функція – відродження духовності, формування національної свідомості підростаючого покоління. Краєзнавство у сучасній початковій школі сприяє формуванню в дітей молодшого шкільного віку цілісного сприйняття світу та місця людини в ньому, розумінню загальних закономірностей та ідей, що відображаються в різних науках та відповідних навчальних предметах: Я досліджую світ, читання, українська мова, математика, мистецтво, технології. Зміст уроків краєзнавчої тематики спрямовано на введення учнів у чарівний світ історико-культурних надбань українського народу, рідного краю, що дозволяє їм легко вступати в розмову, обмінюватися враженнями. Зважаючи на те, що молодші школярі мають природжений інстинкт любові до того краю, де вони народилися, їм ближче культура і звичаї своєї місцевості, тож розпочинати формування національної ідентичності потрібно саме з регіональної складової, яка є її частиною. Добре організована краєзнавча робота в школі дає змогу ознайомити учнів зі своїм найближчим оточенням, з минулим і сучасним свого краю; виховати в молодших школярів повагу до традицій земляків, пізнання краси природи рідного краю.

На думку О. Ковалю, «краєзнавство в школі є одним із джерел виховання гідних громадян

України, формування справжніх будівельників свого майбутнього. Воно допомагає дітям усвідомити нерозривний зв'язок історії свого села чи міста з історією та сьогоденням країни; відчувати причетність до них кожної людини й кожної родини; визнати своїм найпершим обов'язком стати гідним послідовником кращих традицій рідного краю. Через призму дослідження подій в окремих місцевостях, краєзнавство сприяє глибокому та всебічному вивченню яскравої, але непростой історії нашої Батьківщини, осмисленню її ролі на тлі європейської й світової культури, долученню молодого покоління до духовної та історичної скарбниці свого народу» [8].

Спілкування з природою завжди позитивно впливає на школяра, робить його добрішим, збуджує кращі почуття. Любов до природи, навички бережливого ставлення до неї, турбота про живих істот, породжують не тільки інтерес до природи, але й сприяють формуванню у дітей молодшого шкільного віку кращих рис характеру, таких як патріотизм, працелюбність, пошана до людей, любов до рідного краю, Батьківщини. Тому завдання педагогів полягає в тому, щоб давати школярам можливість пізнавати рослинний і тваринний світ рідного краю, чим живе і займається його населення, історичні й культурні пам'ятки. «Починаючи виховання з любові до свого найближчого оточення, місцевості, рідного краю, дитина доходить до широкіх ідеалів, до глибокої свідомості громадянина, члена держави, сина свого народу» [2].

У програму Нової української школи за ред. О. Савченко введено громадянську та історичну освітню галузь, метою якої є «створення умов для формування в учня власної ідентичності та готовності до змін через усвідомлення своїх прав і свобод, осмислення зв'язків між історією і теперішнім життям; плекання активної громадянської позиції на засадах демократії та поваги до прав людини, набуття досвіду співжиття за демократичними процедурами» [16, с. 51].

Важливим традиційним засобом формування національної ідентичності молодших школярів є вивчення історії символіки нашого народу. В першу чергу ключову увагу потрібно спрямовувати на державну символіку, мову, історичні події, національних героїв. Через пізнання історичного минулого та подвигів національних героїв молодші школярі усвідомлюють патріотичні цінності, знаходять пояснення історично вірогідних джерел.

Питання формування національної ідентичності в реаліях сьогодення набуває особливого змістового наповнення, яке, на думку Н. Бондаренко, С. Косянчук, повинно бути спрямованим на формування в дітей молодшого шкільного віку загальнолюдських цінностей: людяності, гідності, справедливості, порядності, чесності, поваги до людей і людської гідності [3]. Для формування

національної ідентичності має значення і зміст навчальних предметів, що реалізується на різних етапах уроку з використанням дидактичних (дидактичні ігри, картини, гербарії, альбоми) та інформаційних засобів (відеоперегляди, кінофільми, образотворче мистецтво, театральні вистави). Для молодших школярів історична документальна проза, як зазначає С. Косянчук, має реалізуватися через «читання та розуміння підручникових текстів, літературно-художніх, науково-популярних та інших видань і за обов'язкового формування в учнів культури їх інтелектуального життя і розвитку» [3].

Аналіз підручників з літературного читання для дітей молодшого шкільного віку засвідчує, що підручники для Нової української школи збагачені текстами про історію держави, звичаї, побут народу, аналіз яких дасть можливість учням не лише краще збагнути глибину твору, а й пізнати скарби рідної мови та культури. Величезний потенціал для плекання ідентичності несуть літературні образи, в яких відображається національно-культурний ідеал людини.

Визначальна роль у формування національної ідентичності молодших школярів належить творам українського фольклору – казки, байки, які беруть витоки з далекого минулого, з народних традицій, завдяки яким забезпечується нерозривний взаємозв'язок між минулим і сучасним. Зміст фольклору відтворює історичні віхи життя українського народу, його світосприйняття, морально-етичні, політичні, соціально-історичні, художньо-естетичні погляди. Народне слово видатний просвітителі Г. Сковорода називав «садом», де людина наповнюється радістю, силою життя і надії [13]. Казка – найпопулярніший вид усної народної творчості серед дітей, значення якої важко переоцінити у вихованні молодших школярів. В. Сухомлинський писав: «Казки виховують любов до рідної землі вже тому, що вони творіння народу» [15].

Ефективними засобами формування національної ідентичності дітей молодшого шкільного віку є народні пісні, які відображають визначні історичні події, героїчну боротьбу проти соціального і національного гноблення, відзначаються правдивістю та реалістичністю зображення дійсності, людських переживань і почуттів. Герої народних пісень від часів козаччини до сьогодення – це незламні борці за свободу і незалежність Батьківщини, які не мислять себе поза долею свого народу.

Особливе місце в формуванні національної ідентичності належить різним видам мистецтва, зміст яких потрібно брати з народного епосу. Мистецтво є могутнім засобом виховання та бачення світу очима іншої людини, використовуючи для духовного розвитку особистості арсенал своїх специфічних можливостей. Ознайомлення

з творами мистецтва, – як зазначає Л. Масол, повинно «забезпечити духовно-естетичне збагачення особистості шляхом залучення до цінностей мистецтва в соціокультурному просторі» [10]. Засобами мистецтва, які підсилюють сприймання молодших школярів почуттями, емоціями, переживаннями, формують пошану до національної і світової мистецької спадщини, вміння взаємодіяти з природним і соціокультурним середовищем, комунікувати, усвідомлювати своє «Я».

Аналіз змісту навчального матеріалу з курсу «Мистецтво» доводить, що він уможливує посилення виховного потенціалу завдяки впровадженню полікультурної складової й одночасного збереження національних пріоритетів, на що вказує А. Макаров: «Наріжною ідеєю стає акцент на тому, що об'єднує різні культури в глобальному світі, це зумовлює органіку етнонаціональної серцевини й полікультурного контексту: через ціннісний вплив мистецтва ефективніше відбувається й національно-культурна ідентифікація особи» [9].

Провідним засобом формування національної ідентичності молодших школярів і найважливішою сферою впливу на їх національну свідомість є українська мова, через яку особистість ще змалечку проходить свою ідентифікацію.

На думку науковців (І. Ющук, В. Нагорний, С. Гнатюк, О. Ткаченко, В. Отрешко), мова відіграє визначальну роль у формуванні ідентичності дітей молодшого шкільного віку, адже відображає те, що є найважливішим для кожної нації: звичаї, традиції, культуру, історію. Учні мають усвідомити, що без знання української мови неможливо стати повноцінним громадянином своєї держави.

Останнім часом різко змінилася комунікаційна, а відповідно, мовна ситуація в Україні. Діти молодшого шкільного віку мають знати, що українська мова формувалась упродовж віків, завжди відгукуючись на зміни в соціальному житті; що завдяки мові, можна пізнати не тільки предметне і соціальне довкілля, а й моральні й естетичні оцінки та уподобання свого народу. Завданням початкової школи є організація україномовного спілкування в різних напрямках діяльності (навчання, гра, природа, довкілля, мовлення вчителя, спілкування з однолітками та батьками).

На думку О. Семенов, мова є проявом ідентичності, адже без мовного зв'язку з рідним народом не може бути повного національно-духовного життя і вираження особистості [13]. Духовно-моральний досвід і ціннісне ставлення до історичного минулого українського народу, зазначає науковець, втілено в українську мову і українську літературу, мета яких визначена в Концепції мовної освіти 12-річної школи: «готувати гуманних, освічених людей, які на належному рівні вміють практично користуватися рідною мовою в найрізноманітніших життєвих ситуаціях» [13]. Автор звертає увагу на формування

особистості учня, який виявляє мовне чуття й уміння користуватися словом, що має етичну й естетичну цінність, а значить сприяє визначенню соціального статусу школяра.

Формування національної ідентичності дітей молодшого шкільного віку можливе лише за умови особистого прикладу педагога та інших дорослих, що оточують учнів. Нові підходи до оновлення змісту початкової освіти, вимоги до формування національної ідентичності молодших школярів, окреслили проблему формування особистості самого вчителя як головного носія національної мови, культури й духовності українського народу. У час відродження інтересу до пошуку шляхів формування національної ідентичності особистості, її унікальності і цінності особлива увага належить підготовці вчителя, який здатний донести до молодших школярів моральний і духовний досвід людства. Сьогодні вчитель має володіти необхідними додатковими знаннями з історії і становлення української літературної мови, бути обізнаним в історичному і культурному надбанні України, розуміти складні етнічні процеси. Як показує практика, вчитель початкових класів має значний вплив на формування духовного світу молодших школярів і є носієм мови своєї держави, культури та традицій національного виховання на основі морально-духовних цінностей. «Необхідно пам'ятати, писав Г. Ващенко, – що Україна боролась і бореться за свою державну незалежність саме тому, що тільки своя самостійна держава забезпечує добробут і високий культурний розвиток, який вона формує, починаючи від дітей молодшого шкільного віку» [4].

Висновки. Таким чином, ми виходимо з того, що проблема формування національної ідентичності молодших школярів – надскладне завдання педагогіки, яке сьогодні набуває особливої актуальності. Всупереч усім труднощам, які випали на долю українського народу, педагоги повинні бути готові віднаходити сучасні педагогічні засоби для ефективного впливу на формування національної ідентичності учнів, як в умовах війни так і післявоєнної розбудови України.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бех І. Д. Особистість народжується в сім'ї. *Початкова школа*. 2004. № 2. С. 23–25.
2. Бех І. Д. Виховання особистості [Текст] : у 2 кн. Київ: Смолоскип, 2003. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 280 с.
3. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків]. Київ: Фенікс, 2022. 64 с.
4. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. 191 с.

5. Городиська В., Пантюк М., Міляєва В. Педагогіка та психологія вищої школи : тексти лекцій. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ, 2014. 307 с.
6. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20/print>
7. Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму: монографія. Київ: Вид. «Либідь», 1999. 352 с.
8. Коваль О. В. Краєзнавство у початковій школі. МЦ відділу освіти, культури, туризму, молоді та спорту Слобідсько-Кульчієвецької сільської ради. 2019. 54 с.
9. Макаров А. Світло українського бароко. Київ: Мистецтво, 2004. 288 с.
10. Масол Л. М. Художньо-педагогічні технології в основній школі: єдність навчання і виховання : метод. посіб. Харків: «Друкарня Мадрид», 2015. 178 с.
11. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: Курс, читаний в українському народному університеті. Київ: вид-во Є. Череповського. (Передрук 1991 р. Київ: Абрис).
12. Поліщук Р. М. Культурна ідентичність як субстанційний чинник формування світогляду українського народу в епоху глобалізації: дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05. Львів, 2017. 250 с.
13. Семенов О. Етнолінгводидактична культура педагога. Практикум: навч. посіб. К., Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. 251 с.
14. Струкевич О. К. Шляхи формування української ідентичності в новій українській школі. Вебінар. URL: <https://vseosvita.ua/webinar/urok-u-p...>
15. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. К., 1970.
16. Типова програма Типова освітня програма, розроблена під керівництвом О. Я. Савченко. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programklas/nush/04/06/tipovaosvitnyaprograma.doc>